IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING KOGNITIV-SEMANTIK TABIATI VA ULARNI OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA QO'LLASH METODIKASI

Olimjonova Gulhayo Nodirjon qizi
O'zbekiston Jahon tillari universiteti
Xorijiy til va adabiyoti 1-ingliz fakulteti 3-bosqich talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20625651

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning kognitiv-semantik tabiati hamda ulardan oliy ta'lim muassasalari talabalarining sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda foydalanish metodikasi tadqiq etilgan. Frazeologizmlar til egalarining milliy-madaniy dunyoqarashi, mentaliteti va kognitiv tushunchalarini aks ettiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Tadqiqot davomida ikki tizimli tillardagi iboralarning konseptual integratsiyasi o'rganilib, ularni o'qitishda kognitiv xaritalash, kontekstual tahlil va situativ modellashtirish metodlarining samaradorligi tajriba-sinov ishlari asosida tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklarni sotsiolingvistik aspektda o'zlashtirish talabalarning madaniyatlararo muloqotdagi pragmatik xatolarni bartaraf etish hamda nutqiy ko'nikmalarni tabiiy muhitga moslashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi.
Kalit so'zlar: Frazeologik birlik, kognitiv lingvistika, konseptual metafora, sotsiolingvistik kompetensiya, oliy ta'lim, o'zbek tili, ingliz tili, o'qitish metodikasi, madaniyatlararo muloqot, sotsiomadaniy kontekst.

Аннотация: В данной статье исследуется когнитивно-семантическая природа фразеологических единиц в узбекском и английском языках, а также методика их использования для развития социолингвистической компетенции студентов высших учебных заведений. Фразеологизмы являются основным средством, отражающим национально-культурное мировоззрение, менталитет и когнитивные представления носителей языка. В ходе исследования была изучена концептуальная интеграция идиом в двух разносистемных языках, а эффективность методов когнитивного картирования, контекстуального анализа и ситуативного моделирования при их обучении была проанализирована на основе опытно-экспериментальной работы. Результаты показывают, что освоение фразеологических единиц в социолингвистическом аспекте значительно повышает уровень устранения прагматических ошибок студентов в межкультурной коммуникации и адаптации речевых навыков к естественной языковой среде.
Ключевые слова:
Фразеологическая единица, когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, социолингвистическая компетенция, высшее образование, узбекский язык, английский язык, методика обучения, межкультурная коммуникация, социокультурный контекст.

Abstract: This article explores the cognitive-semantic nature of phraseological units in the Uzbek and English languages, alongside the methodology of utilizing them to develop the sociolinguistic competence of higher education students. Phraseological units serve as a primary tool reflecting the national-cultural worldview, mentality, and cognitive concepts of native speakers. The study examines the conceptual integration of idioms across two distinct language systems, and the effectiveness of cognitive mapping, contextual analysis, and situational modeling methods in teaching them is analyzed through experimental research. The results

indicate that mastering phraseological units from a sociolinguistic perspective significantly enhances students' capacity to eliminate pragmatic errors in intercultural communication and adapts their speech skills to a natural language environment.

Keywords:
Phraseological unit, cognitive linguistics, conceptual metaphor, sociolinguistic competence, higher education, Uzbek language, English language, teaching methodology, intercultural communication, sociocultural context.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslik va lingvodidaktikada til o‘rganishga faqatgina grammatik qoidalar va lug‘at boyligini o‘zlashtirish jarayoni deb qarash bosqichi ortda qoldi. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida chet tillarini o‘qitishning pirovard maqsadi talabalarda sotsiolingvistik kompetensiyani — ya’ni tilni muayyan ijtimoiy-madaniy kontekstga, muloqot vaziyatiga va so‘zlovchilarning ijtimoiy maqomiga mos ravishda to‘g‘ri qo‘llay olish ko‘nikmasini shakllantirishdan iborat [1]. Bu jarayonda frazeologik birliklar (iboralar) alohida o‘rin tutadi. Zero, frazeologizmlar shunchaki so‘zlar birikmasi bo‘lmay, balki xalqning ko‘p asrlik tajribasi, madaniyati, stereotiplari va kognitiv dunyo modelini o‘zida mujassam etgan murakkab mental tuzilmalardir [2].

Frazeologik birliklarning kognitiv-semantik tabiatini o‘rganish til va tafakkur munosabatini, xususan, inson obyektiv borliqni qanday konseptuallashtirishi va toifalashini tushunishga imkon beradi. O‘zbek va ingliz tillari tizimli jihatdan turlicha (agglutinativ va flektiv) bo‘lishi bilan birga, ularning madaniy-tarixiy shakllanish asosi ham tubdan farq qiladi. Bu farqlar bevosita iboralarning ichki shaklida, metaforik ko‘chishlarida va semantik tarkibida namoyon bo‘ladi [3].

Oliy ta’lim muassasalarida til o‘rganuvchi talabalar ko‘pincha ingliz tilidagi iboralarning lug‘aviy ma’nosini bilsalar-da, ularni nutqiy vaziyatga mos ravishda sotsiolingvistik jihatdan to‘g‘ri qo‘llashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Masalan, rasmiy muloqotda o‘ta so‘zlashuv uslubiga xos iborani ishlatish yoki idiomaning pragmatik yukini noto‘g‘ri anglash kommunikativ inqirozga (cultural bump) olib keladi [4]. Shu bois, maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologizmlarning kognitiv-semantik mexanizmlarini ochib berish va ular yordamida talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqotning metodologik asosini kognitiv lingvistikaning konseptual metafora nazariyasi (J. Lakoff, M. Jonson) hamda qiyosiy-tiplogik tahlil metodlari tashkil etadi [5]. Frazeologik birliklarning semantik tabiati va sotsiolingvistik potensialini aniqlash maqsadida quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

- **Kognitiv-konseptual tahlil:** Iboralarning negizida yotgan bosh konseptlar (masalan, "Yurak/Heart", "Bosh/Head", "Ko‘z/Eye") va ularning metaforik proyeksiyalari o‘rganildi.
- **Komponent tahlil metodi:** Frazeologizmlar tarkibidagi leksik birliklarning semantik semalari va ularning umumiy ko‘chma ma’noni shakllantirishdagi roli tahlil qilindi.
- **Sotsiolingvistik va kontekstual tahlil:** Iboralarning qo‘llanish doirasi, nutqiy uslubi (rasmiy, neytral, so‘zlashuv) va sotsiomadaniy bo‘yoqlari badiiy matnlar hamda milliy korpuslar (Uzbek National Corpus va British National Corpus) ma’lumotlari asosida tekshirildi [6].

Metodik qismning samaradorligini tekshirish uchun 2025-2026-o‘quv yillarida oliy ta’lim muassasalarining filologiya yo‘nalishi talabalari ishtirokida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Unda jami 120 nafar talaba ishtirok etdi (60 nafar nazorat, 60 nafar tajriba guruhi). Tajriba guruhida frazeologizmlarni o‘qitish an’anaviy yodlash usulida emas, balki kognitiv xaritalash, sotsiolingvistik Keys-stadi (Case study) va situativ rolli o‘yinlar metodikasi asosida olib borildi. Talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyasi muloqot kontekstini to‘g‘ri baholash,

iborani uslubiy jihatdan to‘g‘ri tanlash va uning milliy-madaniy konnotatsiyasini tushunish mezonlari bo‘yicha test va og‘zaki so‘rovnomalar orqali baholandi.

Natijalar

O‘zbek va ingliz tillaridagi antropotsentrik (insonga yo‘naltirilgan) frazeologik birliklarning kognitiv tahlili shuni ko‘rsatdiki, har ikki tilda ham inson tana a’zolari (somatizmlar) borliqni anglash va hissiyotlarni ifodalashda yetakchi o‘rin tutadi. Biroq, ushbu konseptlarning semantik ko‘chish yo‘nalishlarida milliy-madaniy tafovutlar mavjud.

Tajriba-sinov boshida o‘tkazilgan diagnostik test natijalariga ko‘ra, har ikki guruh talabalari frazeologizmlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjimasini yaxshi bilishsa-da, ularning sotsiolingvistik va pragmatik xususiyatlarini (kontekstga mosligi, uslubiy chegarasi) aniqlash ko‘rsatkichi past bo‘lgan (o‘rtacha o‘zlashtirish 42-45% ni tashkil etdi).

Kognitiv-kontekstual metodika qo‘llanilgandan so‘ng, o‘quv semestri yakunida olingan yakuniy natijalar guruhlar o‘rtasida sezilarli tafovutni ko‘rsatdi. Quyidagi jadvalda talabalarning sotsiolingvistik kompetensiya mezonlari bo‘yicha ko‘rsatkichlarining dinamikasi aks ettirilgan:

Sotsiolingvistik kompetensiya mezonlari	**Nazorat guruhi (An’anaviy metod)**	**Tajriba guruhi (Kognitiv-metodik yondashuv)**
Kontekstual moslikni aniqlash	52%	84%
Milliy-madaniy konnotatsiyani tahlil qilish	48%	78%
Nutqda iboralarni uslubiy to‘g‘ri qo‘llash	46%	81%
O‘rtacha ko‘rsatkich	**48.6%**	**81.0%**

Ushbu statistik ma’lumotlar kognitiv va sotsiolingvistik yondashuvga asoslangan metodikaning an’anaviy mexanik yodlash metodiga qaraganda o‘rtacha 32.4% yuqori samaradorlik ko‘rsatganini tasdiqlaydi.

Tahlil va muhokama

Frazeologik birliklarning kognitiv-semantik tabiati bevosita insonning dunyoni lisoniy modellashtirishi bilan bog‘liq. J. Lakoff va M. Jonson yozganidek, bizning kundalik konseptual tizimimiz tabiatan metaforikdir [5]. Ikki xil madaniyat va til egalarining bir xil tushunchani turlicha konseptuallashtirishi sotsiolingvistik kompetensiyaning fundamental asosini belgilaydi.

Masalan, o‘zbek madaniyatida "yurak" konsepti ko‘proq qo‘rqmaslik, botirlik yoki ichki kechinmalar markazi sifatida kognitiv xaritalanadi: yuragi orqasiga tortib ketdi (qo‘rqdi), yuragi tosh (shafqatsiz), yuragining chog‘i bor (botir). Ingliz tilida ham "heart" hissiyotlar markazidir, lekin uning semantik maydonida sotsiomadaniy jihatdan samimiylik va saxiylik konseptlari ustunlik qiladi: to have a heart of gold (oltin yurakli — juda mehribon), to take heart (ruhlanmoq), by heart (yoddan, yod olib) [7]. Talaba inglizcha by heart birikmasini "yurakdan" deb tushunsa, kognitiv xatolikka yo‘l qo‘yadi, chunki o‘zbek tilida bu kognitiv model "esda saqlash" emas, balki "sidqidildan" ma’nosini beradi.

Yana bir yorqin misol sifatida "bosh/head" konseptini olishimiz mumkin. O‘zbek tilida bosh ko‘p hollarda aql, izzat-hurmat yoki hayotiy mansublikni ifodalaydi: boshi ko‘kka yetdi (juda quvondi), boshi ochiq (turmushga chiqmagan). Ingliz tilida esa "head" ko‘proq yetakchilik, his-tuyg‘uni jilovlay olish va ratsionallik ramzidir: to keep one's head (vazminlikni saqlamoq), to be over one's head (tushunish darajasidan yuqori bo‘lmoq) [8].

Ushbu qiyosiy tahlillar oliy ta’lim darslarida talabalarga sotsiolingvistik kompetensiyani singdirishda quyidagi uch bosqichli metodikani qo‘llash zarurligini ko‘rsatdi:

[1. Kognitiv xaritalash] ⟶ [2. Sotsiomadaniy kontekstualizatsiya] ⟶ [3. Situativ-pragmatik qo'llash]

1. **Kognitiv xaritalash bosqichi:** Talabalarga har ikki tildagi iboralarning kelib chiqishi va ularning asosida yotgan metaforik model tushuntiriladi. Masalan, ingliz tilidagi dengizchilik yoki sport bilan bog‘liq iboralar (to hit the jackpot, to touch base) va o‘zbek tilidagi dehqonchilik va sharqona etiketga asoslangan iboralar (yuzining suvi toqildi, belini bog‘lamoq) solishtiriladi [9].

2. **Sotsiomadaniy kontekstualizatsiya bosqichi:** Korpus lingvistikasi materiallaridan foydalangan holda, iboralarning matndagi ijtimoiy muhiti o‘rganiladi. Talaba ushbu ibora qaysi ijtimoiy qatlam vakillari tomonidan, qanday vaziyatda (rasmiy yoki norasmiy) qo‘llanishini statistik tahlil qiladi [10].

3. **Situativ-pragmatik qo‘llash bosqichi:** Talabalarga muloqot ssenariylari beriladi. Masalan: "Siz biznes muzokaralarida ishtirok etyapsiz. Hamkoringizga loyihani yakunlash kerakligini aytish uchun 'bite the bullet' iborasini qo‘llash uslubiy jihatdan to‘g‘rimi?" Rolli o‘yinlar orqali talabalar iboralarni sotsiolingvistik me’yorlarga muvofiq ishlatishni amalda mashq qiladilar [11].

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, ushbu metodika talabalarda "lisoniy shok" va nutqiy stereotiplarni yengib o‘tishga yordam beradi, ularning madaniyatlararo muloqotdagi pragmatik moslashuvchanligini oshiradi [12].

Xulosa

O‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning kognitiv-semantik tabiatini qiyosiy o‘rganish har bir xalqning o‘ziga xos tafakkur va dunyoni anglash xususiyatlariga ega ekanligini ko‘rsatadi. Iboralar shunchaki turg‘un birikmalar emas, balki milliy mentalitet va ijtimoiy normalarni saqlovchi kognitiv kapsulalardir.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda frazeologizmlarni kognitiv va kontekstual metodlar yordamida o‘qitish yuqori samara beradi. An’anaviy yodlash uslubidan voz kechib, iboralarning konseptual asoslarini ochib berish va ularni muayyan sotsiomadaniy vaziyatlarga integratsiya qilish talabalarning matnni to‘g‘ri interpretatsiya qilish va tabiiy muloqot olib borish darajasini 32% dan ko‘proqqa oshirish imkonini berdi. Bu esa bo‘lajak mutaxassislarning xalqaro maydonda madaniyatlararo muloqot va professional muloqot munosabatlariga kirishish kompetensiyasini kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Safarov Sh. Sotsiolingvistika. – Toshkent: "Akademnashr", 2012. – B. 54-68.
2. Madaeva Sh.O. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: "Universitet", 2018. – B. 112-125.
3. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: "Vneshinvestprom", 2019. – P. 45-59.
4. Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. – London: Routledge, 2013. – P. 85-98.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – P. 22-40.
6. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 101-115.
7. Gibbs R. W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 134-150.
8. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: "O‘qituvchi", 1992. – B. 32-45.

9. Fernando C. Idioms and Idiomaticity. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 67-82.
10. Hymes D. On Communicative Competence. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – P. 269-293.
11. Passov E.I. Kommunikativniy metod obucheniya inostrannomu govoreniyu. – Moskva: "Prosveshenie", 1991. – S. 143-156.
12. Usmanova Sh.R. Madaniyatlararo muloqot. – Toshkent: "Sharq", 2015. – B. 88-102.